

Η αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου στα Βαλκάνια

Μια βαλκανική γραφή

του Νικ. Θ. Χολέβα

Η Βαλκανική Χερσόνησος, σταν-ροδρόμι πολιτισμών και ευαίσθητος δέκτης καλλιτεχνικών δρώμενων, αποτελεί ένα τεράστιο πολυδαίδαλο και συγχρόνως γοητευτικό πρόβλημα για τον ερευνητή που θα θελήσει να μελετήσει τα αρχιτεκτονικά πράγματα, στις διαφορετικές χώρες της Βαλκανικής, κατά τη νεότερη εποχή. Ιδιαίτερα σημαντική για όλες τις πλευρές της ιστορίας των Βαλκανίων, είναι η περίοδος του Μεσοπολέμου, που επικεντρώνεται για την αρχιτεκτονική των πρωτοποριακών κινήσεων, από το 1920 μέχρι την κήρυξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στον Ευρωπαϊκό χώρο.

Ετσι ο «ανεξερεύνητος» βαλκανικός χώρος, σαν δυνατότητα συγκριτικής μελέτης της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής, έχει να παρουσιάσει μια έκπληξη δυναμικής ποιότητας, μέσα από την αρχιτεκτονική παραγωγή, στην Αλβανία, τη Βουλγαρία, στο γεωγραφικό χώρο που καταλάμβανε ως ενιαίο κράτος η πρώην Γιουγκοσλαβία, στη Ρουμανία και στην Ελλάδα.

Το ενδιαφέρον μας για τη μεσοπολεμική αρχιτεκτονική των Βαλκανίων, σαν συνολικό φαινόμενο, ξεκίνησε από το 1983 σε εισαγωγικό κεφάλαιο της διδακτορικής μας διατριβής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης⁽¹⁾. Εκτοτε η έρευνα πάνω στην αρχιτεκτονική αυτή συνεχίστηκε μέχρι την πρόσφατη ολοκλήρωση της μελέτης μας, που σαν ερευνητικό πρόγραμμα, έτυχε της οικονομικής υποστήριξης της Γενικής Γραμματείας Ερευνας και Τεχνολογίας του ΥΒΕΤ και του υπουργείου Πολιτισμού⁽²⁾.

Μετά απ' αυτά μπορούμε να εξαγάγουμε κάποια βασικά συμπεράσματα και να οδηγηθούμε κατ' αυτό τον τρόπο σε μια αναλυτικότερη κριτική αποτίμηση, της αρχιτε-

κτονικής του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια.

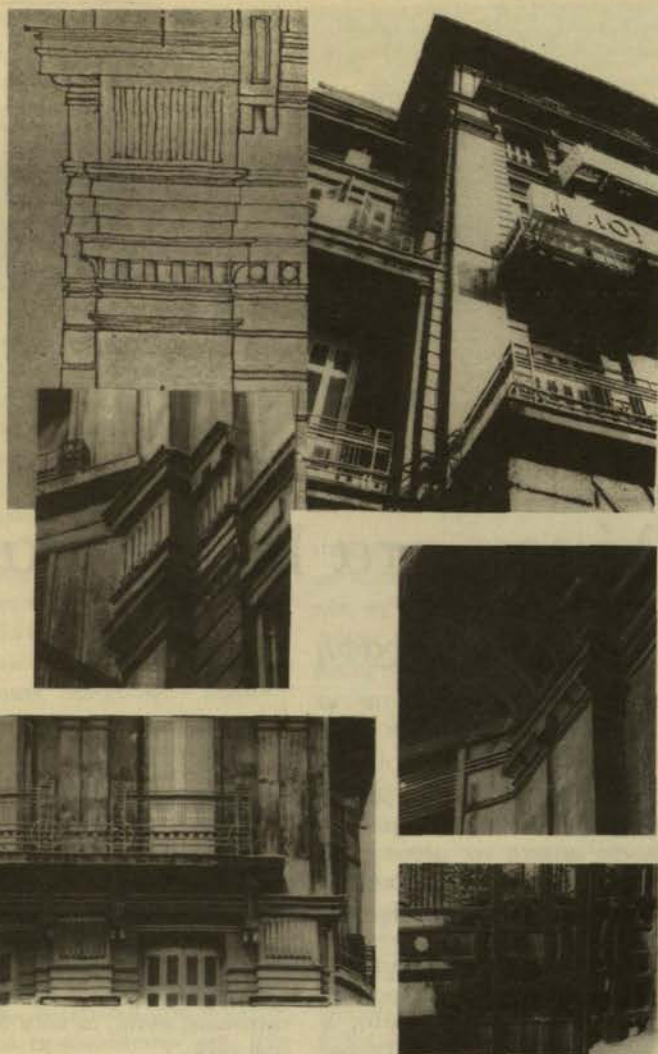
Πρώτο βασικό συμπέρασμα, είναι η αναμφισβήτητη ποιότητα της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής στις χώρες των Βαλκανίων, μέσα από τις ιδιομορφίες που καθορίζουν την πορεία και την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής αυτής, σε κάθε διαφορετική χώρα.

Γεγονός αναμφισβήτητο παραμένει επίσης το ότι τα Βαλκάνια ανταποκρίθηκαν στις «αρχιτεκτονικές συγκινήσεις» που ναι μεν προέρχονταν από την Κεντρική Ευρώπη, αλλά βρήκαν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης στη βαλκανική χερσόνησο, μεταλλαγμένες πάντα μέσα από τις ιδιαιτερότητες που καθορίζουν τα ιστορικά - κοινωνικά και πολιτικά - οικονομικά δεδομένα κάθε χώρας.

Στο κείμενο ερώτημα: Υπάρχει κοινή «γλώσσα» στη βαλκανική μεσοπολεμική αρχιτεκτονική; Σαφώς προκύπτει καταφατική απάντηση! Καταφατική απάντηση όσον αφορά το γενικότερο πλαίσιο «κλίματος» και παραδοχών - αρχών. Επίσης, σε ό,τι αφορά μια παράδοση αρχιτεκτονικής παιδείας, που

Ο Νικ. Θ. Χολέβας είναι αναπλ. καθ. στο τμ. Αρχ/ων Ε.Μ.Π. (Σπουδαστήριο Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας και Ρυθμολογίας) και διδάσκει Ιστορία της Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής.

Το κείμενο αποτελεί την εισήγηση του, που παρουσιάστηκε στο 7ο Διεθνές Συνέδριο Σπουδών Ν.Α. Ευρώπης που έγινε στη Θεσσαλονίκη (29 Αυγ. - 4 Σεπτ. 1994)

Οικία Ρέντη (1928 - 30). Διάφορες λεπτομέρειες του κτηρίου. Αρχιτ. Β. Γ. Τσαγρής

είναι σχεδόν κοινή, στους αρχιτέκτονες των Βαλκανίων στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

Κατ' αρχήν, υπάρχουν δύο σημαντικοί πόλοι που ενώνουν πολιτιστικά και ιστορικά τα Βαλκάνια. Πρώτον η «κοινή» κατοχή στο παρελθόν εδαφών της χερσονήσου, από την οθωμανική αυτοκρατορία, αλλά κυρίως, η κοινή σε συντριπτικά μεγάλο ποσοστό, ορθόδοξη πίστη και παράδοση που συνδέεται με τη βυζαντινή και υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική, σαν αναφορά ιστορικών προτύπων. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικό στοιχείο αποτελεί η λαϊκή αρχιτεκτονική των Βαλκανίων, σαν έκφραση αρχιτεκτονικού δρώμενου

στο γεωγραφικό αυτό χώρο και σαν αναφορά ιστορικής παραδοχής.

Το ζήτημα της λαϊκής αρχιτεκτονικής, στα Βαλκάνια, της αρχιτεκτονικής χωρίς αρχιτέκτονες, αποτελεί σημαντική παρακαταθήκη στην εξέλιξη της νεότερης δημιουργίας σε όλες τις χώρες που απαρτίζουν τη χερσονήσο⁽³⁾. Αυτό που επίσης είναι σημαντικό για την εξέλιξη της νεότερης αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια, είναι οι επηρεασμοί από τα κεντροευρωπαϊκά πρότυπα, που μέσω των επεμβάσεων των μεγάλων δυνάμεων, για εξασφάλιση ζωνών πολιτικής επιρροής, στα νεοσύστατα αυτά κράτη, εισάγουν και σε πολιτιστικό επίπεδο το διαμορφω-

μένο «γούστο» στην τέχνη και στην αρχιτεκτονική που προέρχεται απ' αυτά.

Ετσι οι μεγάλες αρχιτεκτονικές σχολές της Κ. Ευρώπης είναι επόμενο να επηρεάζουν και τη διαμόρφωση της νέας αρχιτεκτονικής στα κράτη των Βαλκανίων. Η Ecole des Beaux Arts των Παρισίων, δίνει το παρόν στη Ρουμανία και στην Ελλάδα, ενώ πιο έντονοι είναι οι επηρεασμοί της Σχολής Wagner στην τ. Γιουγκοσλαβία και στη Βουλγαρία. Από την άλλη, η έλλειψη εθνικών αρχιτεκτονικών σχολών στα κράτη αυτά, ευνοεί τις συγκεκριμένες τάσεις που προέρχονται από τις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Η αναζήτηση από τους Βαλκάνιους αρχιτέκτονες, μιας αυτόχθονης παράδοσης, που σαν βάση οφείλει να ωθήσει στην προώθηση μιας νέας σύγχρονης αρχιτεκτονικής αφ' ενός, αλλά και αφ' ετέρου, στη διαπίστωση της σημαντικής «παρουσίας» του Βυζαντίου σαν κοινού αρχιτεκτονικού δεδομένου, βρίσκεται στη βάση των προβληματισμών τους.

Αυτές οι διαπιστώσεις έρχονται να ενταθούν στην Ελλάδα ακόμη περισσότερο, μια και η «εισβολή» του νεοκλασικισμού δίνει ένα ακόμη έρεισμα αντίδρασης σ' αυτόν. Συγχρόνως όμως, αποτελεί και μια πραγματικότητα, που οι Έλληνες αρχιτέκτονες δεν μπορούν ν' αγνοήσουν. Στην προσπάθεια ανεύρεσης της «ελληνικότητας» αρχιτέκτονες βασικά του ακαδημαϊσμού, θα προστρέξουν στο νεοκλασικό «προηγούμενο» για να βασίσουν την ελληνοκεντρική αρχιτεκτονική τους άποψη. Άποψη όμως φιλτραρισμένη, μέσα από διδάγματα διαφορετικής προέλευσης, όπως της Beaux Arts και της Σχολής Wagner, σε μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα «συρραφή» στη σύνθεσή.

Στο ερώτημα, αν υπάρχει τελικά, κοινή αρχιτεκτονική «γραφή» στην πρωτοποριακή αρχιτεκτονική της δεκαετίας του 1930 στα Βαλκάνια, πρέπει ν' απαντήσουμε καταφατικά με ορισμένες όμως επιφυλάξεις, που εξαρτώνται από τα ποσοστά επηρεασμών, που οι διάφορες σχολές και κινήματα της Κ. Ευρώπης εξάσκησαν στις διαφορετικές αυτές χώρες την εποχή εκείνη.

Σαν σταυροδρόμι πολιτικών τάσεων, τα Βαλκάνια προσφέρουν μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα παραγωγή και στην αρχιτεκτονική, που δίνει στίγμα ορισμένων κοινών στόχων.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να παρακολουθεί κανείς ορισμένες δημιουργίες στα διαφορετικά αυτά κράτη, με αντίστοιχα έργα σε άλλα κράτη της βαλκανικής χερσονήσου.

Ο Έλληνας Αλ. Νικολούδης και ο Βούλγαρος Ν. Λαζαρον εμφορούνται από τα ίδια ακριβώς πιστεύω και διακατέχονται από το ίδιο κοσμοπολίτικο όραμα. Δημιουργίες νεοβυζαντινού art nouveau βρίσκουμε στην Ελλάδα, στην τ. Γιουγκοσλαβία (Σερβία και Βοϊβοδίνα), στη Βουλγαρία. Τάσεις εισαγωγής παραδοχών της λαϊκής παράδοσης επισημαίνονται σε πάμπολλα έργα Ελλήνων, Βουλγάρων, Ρουμάνων, καθώς και αρχιτεκτόνων από το γεωγραφικό χώρο της τ. Γιουγκοσλαβίας, σαν μια προσπάθεια «επιστροφής στις ρίζες».

Το μονέρο κίνημα θα επέμβει σαν καταλυτικό στοιχείο, φορτισμένο με το διεθνιστικό γούστο, που εισάγει στις συνθετικές αρχές για τη μεσοπολεμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά το σχεδιασμό της κατοικίας. Το περίφημο συγκρότημα «Karadjata» (1929) στη Σόφια από τους Gancev και Karasimeonov, βρίσκει αντίστοιχό του στην «Μπλε Πολυκατοικία» των Εξαρχείων (1932-33) του Κ.

Δημοτικό Σχολείο στη Γούβα. Αρχιτ. Κ. Παναγιωτάκος

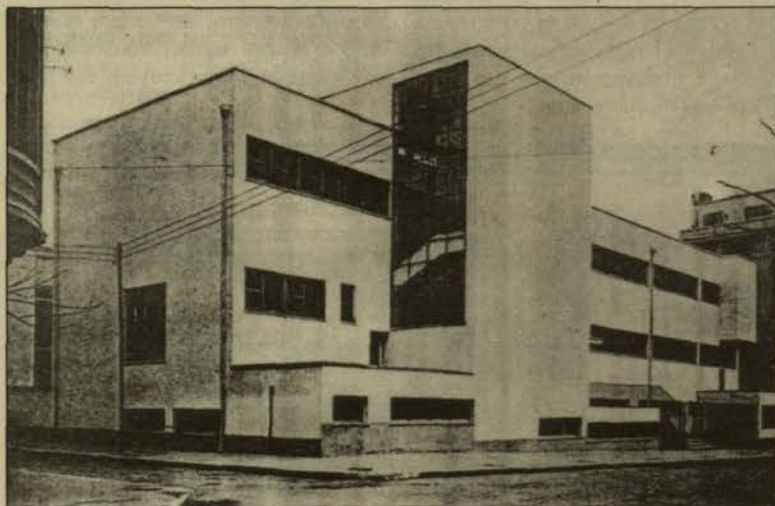
Παναγιωτάκου. Μερικές αρχιτεκτονικές επινοήσεις του Β. Kogic γύρω στο 1925, θυμίζουν απόψεις του Αρ. Ζάχου, ενώ σε πιο ώριμη δουλειά του βρίσκουμε αντιστοιχίες με έργα του Π. Ν. Τζελέπη. Ιδιαίτερες ομοιότητες π.χ. παρουσιάζει η βίλα «Erna» (1937) του Kogic με την Οικία Βουτσαρά (1940) του Π. Ν. Τζελέπη. Όπως και η Πολυκατοικία Jovanovic (1932) του D. Tabakovic στο Nobi Sad, με αντιλήψεις που συναντούμε στο έργο του Β. Δούρα. Αυτά τα ελάχιστα παραδείγματα αναφέρονται εντελώς ενδεικτικά.

Ιδιαίτερα όμως σημαντικές ομοιότητες θ' ανακαλύψουμε και στο

χώρο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της εποχής, πράγμα το οποίο είναι φυσικό, μια και το κοινό ζητούμενο ήταν, σύγχρονο αρχιτεκτονικό έργο στέγασσης του ορθόδοξου λατρευτικού. Από την άλλη, η «μονομερής» αρχιτεκτονική επεμβατική παρουσία των ιταλών στην Αλβανία και στα ελληνικά Δωδεκάνησα, αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική κληρονομιά, που κατά τη γνώμη μας χρήζει ιδιαίτερης μελέτης και έρευνας, μια και κατά κάποιο τρόπο, αποτελεί μεμονωμένη έκφραση στα Βαλκάνια, του ιδιαίτερου εκείνου αρχιτεκτονικού «γούστου» που χαρακτηρίζει αυτή την παραγωγή.

Ούτε από πλευράς σημαντικών μορφών αρχιτεκτόνων υστέρησε ο χώρος των Βαλκανίων και δεν είναι τυχαίο ότι, εξειδικευμένα βιβλία και περιοδικά της Κ. Ευρώπης αλλά και των ΗΠΑ, δημοσιεύουν έργα τους με επαινετικά σχόλια.

Οι συνταγές του ρασιοναλισμού από τα μεγάλα κέντρα της Ευρώπης, πλουτίστηκαν μέσα από την πολιτιστική ιδιαιτερότητα του βαλκανικού χώρου, δίνοντας μια βαλκανική γραφή, ενταγμένη φυσικά, μέσα στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, αλλά συγχρόνως, σαφώς αναγνωρίσιμη λόγω των ιδιαίτερων εκείνων συστατικών που, ιστορικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά, συνδέουν τους βαλκανικούς λαούς μέσα στη νεότερη ιστορία τους.

Παρθενώγειο Θεσσαλονίκης (1993). Αρχιτ. Ν. Μητσάκης

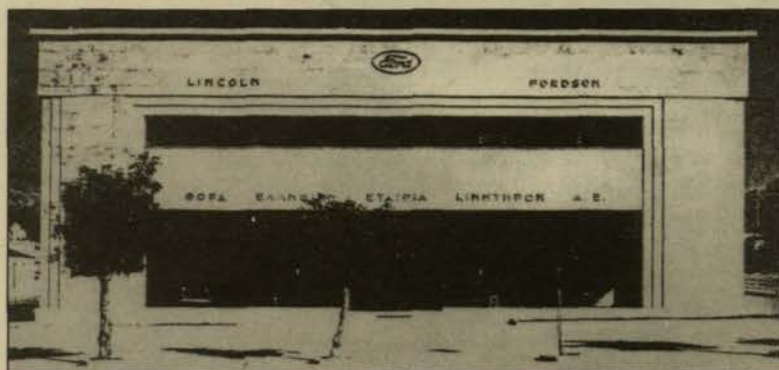
Πολυκατοικία Αντωνοπούλου στα Εξάρχεια (1932 - 33). Αρχιτ. Κ. Παναγιωτόπουλος

Αυτός ο πολιτιστικός πλούτος, μέσα από την αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα μας αρχίζει να εκτιμάται και να ερευνάται συστηματικά. Η επείγουσα βεβαίως ανάγκη, της οργανικής προστασίας και αποκατάστασης των μνημείων, είναι το βασικό ζητούμενο και έτσι, πιστεύουμε ότι κάθε έρευνα και περαιτέρω εμβάθυνση συμβάλλει σ' αυτό το στόχο, μια και κρίνεται αναγκαίο, να προηγηθεί της όποιας επέμβασης, μια επισήμανση και μια κριτική αποτίμηση της αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου στα Βαλκάνια, σαν φαινόμενο ιδιαίτερα πλούσιο σε επιτεύγματα, αλλά κυρίως, σαν φαινόμενο διαβαλκανικής σύγκλισης κατευθύνσεων και αρχών στον τομέα της προστασίας της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αλλά και της αυτογνωσίας μέσω της πολιτιστικής παράδοσης της Βαλκανικής Χερσονήσου.

Η αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου σε κάθε βαλκανική χώρα παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που συνδέονται άμεσα, με τα ιστορικά - κοινωνικά - πολιτικά και οικονομικά δεδομένα της κάθε χώρας. Έτσι, στην Αλβανία παρατηρούμε μια μεγάλη άνθιση αυτής της αρχιτεκτονικής, που εξαρτάται άμεσα από την

ιταλική διείσδυση. Σημαντική μορφή ο αρχιτέκτων Florestano di Fausto, που κτίζει πολλά και σημαντικά δημόσια κτήρια στα Τίρανα και σε άλλες αλβανικές πόλεις, εισάγοντας τα διδάγματα της επικρατούσας αρχιτεκτονικής κατά τη φασιστική διακυβέρνηση της Ιταλίας. Ο di Fausto είναι η κλασική περίπτωση του «αρχιτέκτονα των αποικιών», σχεδόν άγνωστος για το έργο του στην Ιταλία, είναι ο αρχιτέκτων που κτίζει πάμπολλα έργα εκτός από την Αλβανία, στα ελληνικά Δωδεκάνησα και στη Λιβύη⁽⁴⁾. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί ότι, η ιταλική μαζική αρχιτεκτονική επέμβαση στον αλβανικό χώρο, δεν μπόρεσε να δημιουργήσει μια αρχιτεκτονική γλώσσα μορφολογικά ε-

ξελίξιμη, για την ανάπτυξη της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής του ρασιοναλισμού στη χώρα που τη συνέδεσε σαν εχθρική επεμβατική παρουσία στο περιβάλλον. Σε αντίθεση με αυτό, στη Βουλγαρία η ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος, βρίσκει πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης, με πρωτεργάτες Βούλγαρους αρχιτέκτονες, που σπουδάζουν στις μεγάλες αρχιτεκτονικές σχολές της Κεντρικής Ευρώπης. Από τον σαφώς επηρεασμένο από τα διδάγματα της γαλλικής Beaux Arts Nikola Lazarov (1870-1934), ή τη «μεταβατική» μορφολογία που ακολουθεί ο K. Maritschov κτίζοντας το Ξενοδοχείο «Imperial Palace» στη Σόφια το 1920, μέχρι τις καθαρά ρασιοναλιστικές επινοήσεις στην κατασκευή του Ξενοδοχείου «Bulgaria» (1930) των St. Balkovski και I. Dancsev το 1930. Πολύ ενδιαφέροντα δείγματα μεσοπολεμικής πρωτοποριακής αρχιτεκτονικής βρίσκουμε στη Βουλγαρία στον τομέα της κατοικίας. Η Πολυκατοικία «Karadjata» στη Σόφια που κτίζουν το 1929 οι H. Gancev και P. Karasimeonov, καθώς και άλλες από τους R. Radoslavov και D. Dzhaugozov μεταξύ των ετών 1934-35, αλλά και μικρότερες κλίμακες κατοικίες σαν την Οικία Ruscev (1936) του M. Damianov ή κάποιες μελέτες των N. Yamantiev και N. Diulgheroff, του οποίου σχέδια δημοσιεύει μάλιστα και ο A. Sartoris στο γνωστό βιβλίο του που κυκλοφορεί την εποχή εκείνη, δείχνουν την υψηλή ποιότητα στη βουλγαρική αρχιτεκτονική την εποχή του Μεσοπολέμου⁽⁵⁾.

Εκθετήριο Ford (1934 - 35). Αρχιτ. Γ. Κοντολέων

Θεωρήσαμε σκόπιμο, να αναφερθούμε στην αρχιτεκτονική στο γεωγραφικό χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας, σαν συνολικό φαινόμενο. Έτσι, για την περίοδο που εξετάζουμε, τα κυριότερα κέντρα ανάπτυξης είναι, το Βελιγράδι στη Σερβία, η Ljubljana στη Σλοβενία, το Zagreb και το Osijek στην Κροατία και το Novi Sad και Subotica στη Βοϊβοδίνα.

Η ιστορική πόλη του Βελιγράδιου, παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα πολεοδομική εξέλιξη, κύρια από τα μέσα του 18ου αιώνα. Η γεωγραφική της θέση, σε κεντρικό σημείο της Βαλκανικής Χερσονήσου της δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι αρχιτέκτονες που δρουν στο χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας, δέχονται τους επηρεασμούς των μεγάλων σχολών της Κ. Ευρώπης και ιδιαίτερα επηρεάζονται από τη Σχολή του Otto Wagner. Χαρακτηριστική μορφή ο Σλοβένος Jozse Plecnik (1872-1957) του οποίου το έργο, κατά τη γνώμη μας, έχει διεθνή εμβέλεια⁽⁶⁾. Δρα κυρίως στη Ljubljana και μεταξύ των πολυάριθμων έργων του σημειώνουμε, το σχέδιό του για την αξιοποίηση - αναμόρφωση του ιστορικού κέντρου της πόλης (1928), ιδιαίτερα τις επεμβάσεις του κατά μήκος του ποταμού Ljubljanica, την Εθνική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη της Σλοβενίας (1932-62) και τέλος, τη μνημειώδη σύνθεση του Εθνικού Κοιμητηρίου Σλοβενίας (1937-40). Σημαντικές όμως επινοήσεις, που προωθούν το μοντέρνο κίνημα της αρχιτεκτονικής στα Βαλκάνια, είναι και αυτές των Σέρβων αρχιτεκτόνων, D. Brasanac, M. Zlokovic, M. Belodrk καθώς και του D. Tabakovic, με δύο έργα πολυκατοικιών που ξεχωρίζουν στο Novi Sad κατά τη δεκαετία του 1930⁽⁷⁾. Δεν πρέπει εδώ να λησμονηθεί, η περίπτωση του ιδιαίτερα προικισμένου Κροάτη αρχιτέκτονα, V. Kovacic, που επηρεάζεται έντονα από τα διδάγματα της Σχολής Wagner.

Σημαντικά όμως, κτήρια, είναι και τα έργα των Σέρβων αρχιτεκτόνων του Μεσοπολέμου J. Duboni (Αστεροσκοπείο Βελιγραδίου 1929-31, και πολλές μελέτες πολυκατοικιών), του B. Kojic, που ασχολείται

Πολυκατοικία Πλυντάρχων και Υψηλάντων (1933 - 34). Αρχιτ. Κ. Κυριακίδης

κύρια με τη σύνθεση κατοικιών και πολυκατοικιών (Οικία Jankovic, κτίριο «Albanije» και «Vreme», βίλα Giorgevic και «Erma» μεταξύ των ετών 1930-39) και των αδελφών P. και B. Krstic που ασχολούνται ιδιαίτερα με μεγάλης κλίμακας κτίρια (Μελέτες ναών, Κεντρική Τράπεζα Βελιγραδίου κ.λπ.) και πολλών ακόμη που συμπληρώνουν την παραγωγή της μεσοπολεμικής αρχιτεκτονικής στο γεωγραφικό χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας.

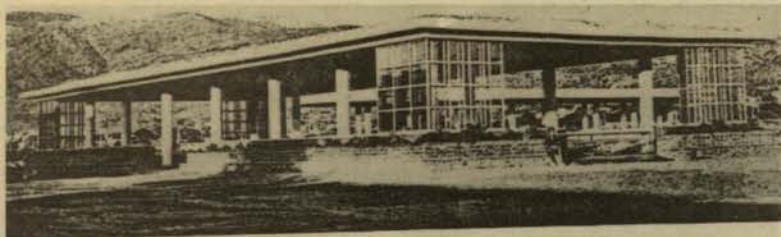
Η μεσοπολεμική αρχιτεκτονική στη Ρουμανία έχει να παρουσιάσει σημαντικά έργα ποιότητας. Ο επηρεασμός από τη γαλλική Beaux Arts δεν είναι τυχαίο ότι θα δώσει στο Βουκουρέστι τον τίτλο «μικρό Παρίσι», εξάλλου στη Ρουμανία στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, εργάζονται και πολλοί Γάλλοι αρχιτέκτονες⁽⁸⁾.

Από τον αρχιτέκτονα Ion Mincu που με έργα του των τελευταίων ετών του 19ου αιώνα, κηρύσσει την «επιστροφή στις ρίζες» για τη ρουμανική αρχιτεκτονική, μέχρι έργα των T. Socobescu, I. Traianescu, P. Smarandescu κ.ά. στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, παρατηρούμε μια ιδιαίτερη επιμονή στην επαναφορά με σύγχρονη αντίληψη μορφών από την παραδοσιακή ρουμανική αρχιτεκτονική. Μια τάση που θα ωριμάσει θετικά, αργότερα, σε έργα όπως μεταξύ των άλλων της H. Delevrancea - Gibory, μετά το 1930⁽⁹⁾.

Η ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος, βρίσκει στη Ρουμανία πολλούς ακολουθητές. Μεταξύ αυτών σημειώνουμε τα ονόματα των, H. Greanga, D. Marcu, R. E. Miculescu, G. M. Cantacuzino, A. Culina, C. Lotzu και M. Iancu του οποίου συνθέσεις δημοσιεύει ο A. Sartoris⁽¹⁰⁾. Έργα που σαφώς εμφορούνται από τα διδάγματα του διεθνούς μοντέρνου κινήματος της κεντροευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής.

Η εξέλιξη της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής από τον νεοκλασικισμό, μέχρι την έκρηξη του μοντέρνου αρχιτεκτονικού κινήματος του Μεσοπολέμου, παρουσιάζει ένα μεγάλο ενδιαφέρον και είναι χαρακτηριστική σαν δείγμα των προβληματισμών, αλλά και των συνεχών παλινδρομήσεων και αμφισβητήσεων, ως προς την ακολουθητέα αρχιτεκτονική μορφολογική γλώσσα.

Από τους αρχιτέκτονες του ακαδημαϊσμού, όπως ο Π. Ζήηλας, Αλ. Νικολούδης, Β. Κουρεμένος και εκείνους της «μετάβασης» όπως οι Σωτ. Μαγιάσης, Εμμ. Λαζαρίδης, Κ. Κυριακίδης, Β.Γ. Τσαγρός, Α. Κριεζής, κ.ά. μέχρι αρχιτέκτονες σαν τους Κ. Κιτσίκη και Ν. Ζουμπουλίδη, που στο συνολικό τους έργο ήταν ιδιαίτερα επιρρεπείς, στα διάφορα μοντέλα αρχιτεκτονικού γούστου και που υιοθέτησαν κατά καιρούς στο έργο τους, διδάγματα από το Art Nouveau μέχρι της Σχολής Σικάγου, παρατηρείται μια πάντα έντονη αλλά και υποδόκιμα θέληση ανεύρεσης της «ελληνικότητας» στις δημιουργίες τους⁽¹¹⁾. Ο συνδυασμός π.χ. μορφών από τη βυζαντινή παράδοση, με μορφολογικές παραδοχές από το Art Nouveau που παρατηρούμε σε πολλά έργα του Αρ. Ζάχου (1872-1939), είναι μια χαρακτηριστική επινοήση, που συναντούμε και σε έργα πολλών άλλων αρχιτεκτόνων του βαλκανικού χώρου, ιδιαίτερα στη Σερβία και στη Βουλγαρία. Το ίδιο σχέδιο της Θεσσαλονίκης, μετά την πυρκαγιά του 1917, είναι χαρακτηριστικό δείγμα των τάσεων αυτών, «βυζαντινοποίησης» της μορφής της πόλης. Φυσικά αυτή η νοοτροπία διακατέχει κατ' εξοχήν τους αρχιτέκτονες τους ασχολούμενους με έργα ναοδομίας, όπως ο

Το ημιεπαίθριο εστιατόριο στην Παιδείουπολη της Βούλας (1936 - 37). Αρχιτ. Π. Ν. Τζελέπης

προαναφερθείς Α. Ζάχος, καθώς και οι Αν. Ορλάνδος και Αθ. Δεμίρης⁽¹²⁾.

Η γενιά των Ελλήνων αρχιτεκτόνων της δεκαετίας του 1930, εισάγει στη χώρα τα διδάγματα του διεθνούς ρασιοναλιστικού κινήματος και μέσα από τις παραδοχές της λειτουργικότητας και της ευλικρίνειας των μορφών, ανατρέχει, στη λαϊκή αρχιτεκτονική του τόπου σαν σημείου σταθερής αναφοράς αυτών των αρχών από τη λαϊκή καλλιτεχνική παράδοση. Αυτή η «επιστροφή στις ρίζες», που κηρύσσει ο Αρ. Ζάχος, βρίσκει ακολουθητές και άλλους αρχιτέκτονες, μεταξύ των οποίων σημειώνουμε τον Π.Ν. Τζελέπη και τον Δ. Πικιώνη. Από την άλλη πλευρά, η ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1930, βρίσκει διεθνή απήχηση και πολλά έργα Ελλήνων αρχιτεκτόνων της εποχής, δημοσιεύονται σε έγκριτα διεθνή αρχιτεκτονικά περιοδικά, αλλά και από τον ίδιο

τον Α. Sartoris⁽¹³⁾. Εξάλλου το γιγάντιο για την εποχή εκείνη, πρόγραμμα κατασκευής 4.000 Νέων Σχολικών Κτιρίων, που υλοποιεί η κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου και Αλ. Παπαναστασίου, δίνει τη δυνατότητα στους Έλληνες αρχιτέκτονες της πρωτοπορίας, να δείξουν τις ικανότητές τους. Έτσι, αρχιτέκτονες σαν το Ν. Μητσάκη, Π. Καραντίνό, Ι. Δεσποτόπουλο, Θ. Βαλεντή, Α.Ι. Σιάγα και Κ. Παναγιωτάκο κ.ά., παρουσιάζουν σπάνια δείγματα ποιότητας. Η ελληνική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου, όπως εξάλλου κατά πολύ και των άλλων βαλκανικών χωρών, σαν σημαντική παραγωγή πρωτοποριακής δημιουργίας, αγνοήθηκε από τη διεθνή βιβλιογραφία ή αναφέρθηκε αποσπασματικά με αποτέλεσμα να μην έχει αξιολογηθεί, όπως θα της άρμοζε⁽¹⁴⁾.

Πιστεύουμε ότι, η βαλκανική αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου, αποτελεί έναν ακόμη από τους

τόσους κρίκους που ενώνουν τους λαούς της χερσονήσου, μέσα στην ιστορία τους και στον πολιτισμό τους, σαν υψηλή καλλιτεχνική έκφραση και σαν κοινή γραφή αισθητικών παραδοχών.

Σημειώσεις

(1) Χολέβας, Νικ. Θ., *Ο αρχιτέκτων Πάνος Ν. Τζελέπης (1894-1976). Μία συμβολή στη Νεοελληνική Αρχιτεκτονική και στο πρωτοποριακό της κίνημα*, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 11-31.

(2) Χολέβας, Νικ. Θ., *Αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα και στις Βαλκανικές Χώρες. Κατευθύνσεις προστυχίας και αποκατάστασης*, Αθήνα, 1993.

(3) Μεταξύ των άλλων βλ. Μουτσόπουλος, Νικ. Κ., (επιμ.) *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, 1993, εκδ. «Μέλισσα», όπου δημοσιεύονται μονογραφίες για τη λαϊκή αρχιτεκτονική των χωρών που απαρτίζουν τη βαλκανική χερσόνησο. Και:

Cholevas, N.Th., «L. Architecture Populaire Hellenique observee du point de vue de l'architecture moderne. Architecture en Grece et dans les pays Balkans entre les deux guerres mondiales», στον τόμο: *Ελληνικές ανακοινώσεις στο Ε' Διεθνές Συν. Σπουδών Ν.Α. Ευρώπης*, Αθήναι, 1985, σελ. 109-118.

(4) βλ. Χολέβας, Νικ. Θ., *Αρχιτεκτονική του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα...* Αθήνα, 1993, σελ. 14-17 και Εικ. 14-29.

(5) ο.π., σελ. 43-53 και Εικ. 76-119

(6) ο.π., σελ. 111 και σελ. 114-116

(7) ο.π., σελ. 116-117

(8) ο.π., σελ. 187

(9) ο.π., σελ. 189-190

(10) ο.π., σελ. 190-193

(11) ο.π., σελ. 244-252

(12) ο.π., σελ. 253-257

(13) ο.π., σελ. 260

(14) Μια προσπάθεια έγινε πριν χρόνια, για μια περιληπτική εισαγωγή στη μοντέρνα μεσοπολεμική βαλκανική αρχιτεκτονική από Ιταλό ερευνητή, αλλά συμπεριελάμβανε μόνο τη Βουλγαρία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία.

βλ. Mambriani, A., *L'Architecture Moderne nei Paesi Balcanici*, Bologna, 1970.